

ต้นกำเนิด “มณฑล” ของกรุงเทพฯ

ดร. เอ็ดเวิร์ด แวน รอย

นักวิจัยสถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แปลโดย พงษ์เลิศ พงษ์นันทน์

บทคัดย่อ

บทความนี้เสนอว่ามณฑล (mandala) ซึ่งเป็นแผนภูมิจักรวาลของพราหมณ์-พุทธที่แสดงในรูปแบบเรขาคณิต ที่เกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับคัมภีร์อภิปรัชญาคลาสสิกของไทยคือ ไตรภูมิภค เป็นต้นร่างทางสถาปัตยกรรมในการวางแผนและก่อสร้างกรุงเทพฯ และเสนอว่าแนวคิดมณฑล (mandala motif) ถูกประยุกต์ใช้แต่แรกในการขยายกรุงธนบุรีมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาในรัชสมัยพระเจ้าตาก จากนั้นก็ได้รับการจัดวางศูนย์กลางใหม่ในการขยายเมืองต่อไปทางด้านตะวันออกในช่วงต้นรัชกาลที่ 1 และขณะที่รัชสมัยนั้นดำเนินต่อไปขอบเขตของเมืองได้รับการปรับปรุงโดยไม่รวมเมืองชั้นในเดิมฝั่งตะวันออก และกำหนดเขตเน้นบริเวณที่เป็นศูนย์กลางภายในเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ เมื่อพิจารณาในแง่หลักการทางสุนทรียะของมณฑลแล้ว ลักษณะเมืองยุคก่อนสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ ไม่ได้ถูกกำหนดเพียงเพื่อให้เหมาะสมกับภูมิประเทศ หรือเพื่อการป้องกันข้าศึก หรือให้คล้ายคลึงอดีตราชธานีต่างๆ ของไทยเท่านั้น หากแต่เป็นการพยายามจำลองโครงสร้างทางกายภาพและลักษณะการจัดองค์กรทางสังคมและการเมืองของเมืองสวรรค์ใน ไตรภูมิภค ดังที่ปรากฏในมณฑล

คำสำคัญ : มณฑล, กรุงเทพฯ, กรุงธนบุรี, ไตรภูมิภค, หลักการออกแบบสถาปัตยกรรม, โครงสร้างเมือง, การวางผังเมือง

บทนำ

“ภูมิทัศน์ทั้งหมดล้วนเป็นสัญลักษณ์ แสดงถึงความมุ่งมาดปรารถนาที่จะสร้างพื้นที่รัฐให้สะท้อนภาพของสรวงสวรรค์”

[Cosgrove, 1984 : 35]

ดังที่สถาปนิกไทยร่วมสมัยทุกคนทราบกันดี พระวิษณุ เทพหนึ่งใน 32 องค์ในสรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของพระอินทร์ เป็นผู้ออกแบบและสร้างจักรวาล และเป็นเทพบูชาของสถาปนิกและนักวางผังเมือง กล่าวกันว่าพระองค์เป็นแรงบันดาลใจอันศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นที่มาของ วัสดุศาสตร์ (Vastu Sastras) อันเป็นคัมภีร์เก่าแก่ของอินเดียว่าด้วยรูปแบบและวิธีการทางสถาปัตยกรรม ซึ่งมีอิทธิพลต่อคัมภีร์ อรรถศาสตร์ (Arthasastra) ของเกาฏิลยะ (Kautilya) ที่เป็นตำราการปกครองเล่มสำคัญเก่าแก่กว่าสองพันปี ซึ่งเป็นแรงบันดาลใจแก่การออกแบบภูมิทัศน์ตามแบบฉบับของเมืองในเอเชียใต้และตะวันออกเฉียงใต้ยุคก่อนสมัยใหม่ [Dutt, 1925 : 14–15] สิ่งที่เสริมสอดคล้องกับอรรถศาสตร์ในการวางแผนและก่อสร้างเมืองต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคก่อนสมัยใหม่ อย่างน้อยก็ในอาณาจักรพุทธเถรวาทในภูมิภาคนี้ ก็คือ จักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ

ไตรภูมิภิกขา [Lithai, 1982 : Lithai, 1985] เสนอคำอธิบายคลาสสิกของไทยว่าด้วยระบบระเบียบจักรวาลทางศีลธรรมแบบพราหมณ์-พุทธ สรวงสวรรค์และปริณทลรายรอบเขาพระสุเมรุของพระอินทร์นั้น เมื่อวาดแสดงเป็นภาพออกมาแล้วก็จะเห็นเป็นอาณาบริเวณที่มีขอบเขตชัดเจนและเป็นระบบ ณ ใจกลางเทศะอันไร้โครงสร้างและเป็นนามธรรม เหล่ากษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พยายามจำลองจักรวาลตามอุดมคตินั้นให้ได้ในอาณาจักรและเมืองหลวงของตน ทั้งในเชิงพิธีกรรมและเชิงโครงสร้าง “ระบบระเบียบทางสังคมการเมืองของอาณาจักรเถรวาทยุคก่อนสมัยใหม่ (รวมไทยด้วย) ประกอบขึ้น (อย่างค่อนข้างจงใจ) เป็นจุลจักรวาล (microcosms) โดยเค้าโครงหลักของจักรวาลทัศน์ (cosmography) และระเบียบจักรวาลที่กำหนดลำดับชั้นต่ำสูงตามบุญกรรมถูกจำลองมาอยู่ในระดับการจัดองค์การทางสังคมของมนุษย์” [Reynolds, 1982 : 23]

แผนภูมิโบราณที่เรียกกันว่า “มณฑล” (mandala) (ซึ่งบางครั้งแสดงอยู่ในรูปแบบง่าย ๆ ที่เรียกว่า ยันตร์ หรือ ผ้ายันตร์) คือ แผนที่จักรวาลตามจินตนาการ ที่วาดจัดทรงแบบเรขาคณิต ในฐานะที่มณฑลเป็นเครื่องมือทางจิตวิญญาณที่ใช้หนุนเสริมสมาธิ ญาณ และพิธีกรรม และเป็นเครื่องมือกำหนดเขตพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์ ที่ผู้สวดวิงวอนสามารถเข้าถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับทวยเทพได้ มันเป็นพิมพ์เขียวทางสถาปัตยกรรมที่ใช้ในการจำลองกฎทางศีลธรรมของจักรวาล มาอยู่ในโลกย์ของเมืองหลวงที่เป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองแห่งหนึ่ง [Tambiah,

1977 ; Eck, 1987 ; Sunait, 1990] ผังเค้าโครงหลักของกรุงเทพฯ จึงอิงกับหลักสุนทรียะของมณฑลอย่างมาก เช่น การมีจุดศูนย์กลาง (centricity) การมีขอบเขต (boundedness) การมีแกน (axiality) ทวิภาพ (dualism) การแผ่รัศมี (radiation) การจำลอง (replication) การกำหนดทิศทาง (orientation) และลำดับชั้นต่ำสูง (hierarchy) มาตรฐานความงามและความเหมาะสมทางสถาปัตยกรรม มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับองค์ประกอบของความสมมาตรที่แสดงในมณฑล

ในการวิเคราะห์ต้นกำเนิดภูมิทัศน์ของกรุงเทพฯ นั้น มีคำถามหลายข้อด้วยกัน คือ มีการนำแบบแผนลักษณะของมณฑลมาใช้กับการวางผังและก่อสร้างเมืองกรุงเทพฯ ครั้งแรกเมื่อใดและที่ใด? ความเป็นสัญลักษณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์ของมณฑลมีอิทธิพลอย่างไรต่อการออกแบบเริ่มแรกของกรุงเทพฯ และการพัฒนาในชั้นหลัง? หลักสุนทรียะของมณฑลมีปรากฏอยู่อย่างไรในโครงสร้างและการออกแบบของกรุงเทพฯ ? ทำไมมณฑลของกรุงเทพฯ จึงเลื่อนหายไปในช่วงประวัติศาสตร์สองร้อยปีนี้? บทความนี้จะตอบสามคำถามแรกเท่านั้น คำถามสุดท้ายไว้จะพิจารณาในโอกาสต่อไป

“มณฑล” ของกรุงธนบุรี

(ดูแผนที่ 1)

พระเจ้าตากทรงยึดครองจุดที่เคยเป็นด่านเก็บภาษีและป้อมเฝ้าระวังภัยปลายแม่น้ำเจ้าพระยาตรงธนบุรีในปลายปี พ.ศ. 2310 เป็นฐานที่มั่นสำหรับการรุกรบเพื่อฟื้นฟูอาณาจักรอยุธยา ซึ่งที่แห่งนี้ได้กลายมาเป็นราชธานีของอาณาจักรใหม่โดยปริยาย ทว่าไม่เคยได้รับการทำพิธีสถาปนาอย่างเป็นทางการ เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ เลยว่ามีการประกอบพิธีสถาปนาและตั้งศาลหลักเมือง จุดบกพร่องต่างๆ ของธนบุรีในฐานะศูนย์กลางอำนาจใหม่ของอาณาจักรปรากฏชัดตั้งแต่แรก เช่น ลักษณะที่คอคอดกึ่ง ตลิ่งที่ทรุดกร่อน พระราชวังที่ไม่เหมาะสมและจุดอ่อนที่จะถูกโจมตีได้ง่ายจากทางตะวันตก ความพยายามเสริมความแข็งแกร่งในการป้องกันเมืองอย่างหนึ่งในตอนแรก คือ การขุดคูเมืองจากคลองบางกอกน้อยที่เป็นขอบเมืองด้านทิศเหนือไปยังคลองบางกอกใหญ่ที่เป็นขอบด้านทิศใต้ เกิดเป็นป้อมปราการกว้าง 350 เมตร ยาวสองกิโลเมตรตลอดริมฝั่งเจ้าพระยา และสร้างกำแพงตามแนวคูเมืองล้อมรอบกรุงธนบุรี แต่กระนั้นพระเจ้าตากก็ยังกังวลกับการถูกโจมตีจากทางทิศตะวันตก จึงโปรดให้สร้างแนวป้องกันรอบนอกเป็นคูน้ำอีกชั้น (ไม่กว้างมาก เนื่องจากขาดแคลนแรงงาน) พร้อมกำแพงดินเตี้ยๆ เสริมด้วยแนวกอไผ่และป็น ขอบชั้นนอกนี้อยู่ห่างจากคูเมืองธนบุรีไปทางทิศตะวันตก 400 เมตร เท่ากับเพิ่มความกว้างของเมืองเป็นสองเท่า² แต่แนวป้องกันด้านทิศตะวันตกนี้ก็ถูก

ละทิ้งไป เนื่องจากภัยคุกคามจากพม่าลดน้อยลงไปหลังปี พ.ศ. 2319 ประกอบกับเขตเมืองของธนบุรีขยายข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางทิศตะวันออก

ตั้งแต่นั้นเองที่เริ่มมีการดำเนินการปรับเปลี่ยนกรุงธนบุรีให้กลายเป็นเมืองหลวงอย่างแท้จริง แม้ว่าจะไม่ปรากฏการอ้างอิงถึงการดำเนินการดังกล่าวในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีก็ตาม [Chanthanumat, 1969]³ แต่ก็ปรากฏหลักฐานจำนวนมากที่สนับสนุนความเป็นไปได้

ประการแรก การฟื้นฟูความสนใจใน ไตรภูมิภค อย่างกระตือรือร้นนั้นประจวบเหมาะกับการพัฒนาปรับปรุงเมืองธนบุรีตามแนวคิดของมณฑล (mandala model) พระเจ้าตากทรงมีกระแสรับสั่งให้มีการชำระไตรภูมิภค ถึงสองครั้งใน พ.ศ. 2319 และ 2321 จากเศษชิ้นส่วนของเอกสารที่ยังหลงเหลือจากการปล้นทำลายอยุธยาในปี พ.ศ. 2310 [Ivarsson, 1995 : 58 ; Reynolds, 2006b : 169] สาเหตุประการหนึ่งอาจเนื่องมาจากพราหมณ์หลวงจำนวนหนึ่งที่ได้หนีจากการล่มสลายของอยุธยา ไปหลบภัยที่นครศรีธรรมราชได้มาถึงกรุงธนบุรีในปี พ.ศ. 2313 ซึ่งพวกเขาถือเป็นผู้สืบทอด ติความ และประยุกต์ใช้แนวคิดไตรภูมิในพิธีกรรมของราชสำนัก สาเหตุอีกประการหนึ่งอาจสืบเนื่องมาจากการหันมาสนใจศึกษาพุทธศาสนาและการนั่งสมาธิของพระเจ้าตากในช่วงเวลานั้น ไม่ว่าจะด้วยสาเหตุใดก็ตาม การฟื้นฟูให้ความสำคัญกับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ ก็จะเป็นอิทธิพลสำคัญให้กับข้าราชการที่รับผิดชอบการขยายเขตเมืองของธนบุรี ได้ดำเนินการสอดคล้องไปกับแนวคิดมณฑล (mandala model)

สิ่งบ่งชี้ที่สองถึงการปรับปรุงกรุงธนบุรีให้สอดคล้องกับแนวคิดมณฑล จะเห็นได้จากแผนที่ฉบับหนึ่งที่วาดขึ้นในสมัยนั้น ประมาณสองทศวรรษที่แล้วมีการค้นพบแผนที่โบราณที่เก็บในหอจดหมายเหตุแห่งชาติของพม่าที่ย่างกุ้ง ซึ่งเป็นแผนที่กรุงธนบุรีปลายรัชสมัยของพระเจ้าตาก ลักษณะทางศิลปะและการเขียนอักษร (ไม่ต้องกล่าวถึงที่มา) บ่งบอกว่าผู้ทำแผนที่ฉบับนี้เป็นสายลับของพม่า [Surin, 2000] มันแสดงข้อมูลรายละเอียดสำคัญๆ ต่างๆ ของกรุงธนบุรี เช่น กำแพงเมือง ทางน้ำ พระราชวังของเชื้อพระวงศ์ ทำเลที่พักของขุนนาง วัดวาอาราม ท่าเรือ ค่ายทหาร คลังแสง ฉางข้าว ตลอดจนทำเลที่ตั้งชุมชนเชื้อชาติต่างๆ ที่น่าสนใจเป็นพิเศษคือ การแสดงส่วนขยายของเมืองไปยังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ แม้ว่าพื้นที่บริเวณดังกล่าว (โดยความคลาดเคลื่อนของการวาดแผนที่ในสมัยโบราณ) เมื่อเทียบกับหลักฐานทางกายภาพที่ยังปรากฏให้เห็นจะดูเล็กลงไปมากและปราศจากคูน้ำก็ตาม ที่น่าสนใจไม่แพ้กันคือ ตัวเมืองทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาถูกเขียนให้มีกำแพงล้อมรอบ ซึ่งขัดกับภาพที่รับรู้กันมาว่ากำแพงเมืองธนบุรีนั้นชนาบคูเมืองทั้งฝั่งตะวันออกและตะวันตก แต่ไม่มีป้อมปราการฝั่งแม่น้ำ [เช่น Naengnoi, 1992 : 17 ; Ampham, 1994 : 56]

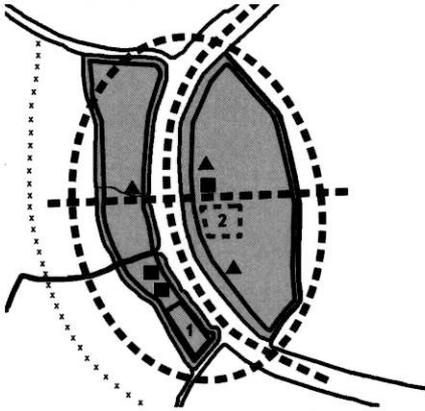
สิ่งบ่งชี้ประการที่สามมีปรากฏในหลักฐานต่างๆ ทั้งที่เป็นบันทึกและกายภาพที่แสดงถึงการขยายขยายของธนบุรีข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ดังที่กล่าวแล้ว ธนบุรีมีคูเมืองและกำแพงเมืองฝั่งตะวันออกเช่นเดียวกับที่มีในทางฝั่งตะวันตก กรมศิลปากรได้ขุดค้นตามแนวคูเมืองเดิมเมื่อไม่กี่ปีที่ผ่านมาและพบฐานอิฐของกำแพงเมือง [Amphan, 1994] ยืนยันข้อมูลตามที่ปรากฏในแผนที่พม่าฉบับนั้น⁴ ยิ่งกว่านั้น ในบรรดาเอกสารต่างๆ ที่คณะผู้นำบรรณาการจากพระเจ้าตากนำไปยังประเทศจีนเมื่อปี พ.ศ. 2324 มีพระราชสาส์นที่เสนาจะส่งเรือเก๋าลำบรรทุกข้าวสารไปยังกวางตุ้งเพื่อแลกกับอิฐ หินกรวด และกระเบื้อง [Cushman, 1981 : 51] ทั้งที่พ่อค้าจีนของธนบุรีก็ได้นำวัสดุก่อสร้างอย่างดินเหนียว ปูน (cement) และปูนขาว (quicklime) [Sarasin, 1977 : 171] จากจีนมาปีละ 40 ลำเรืออยู่แล้ว การร้องขอวัสดุก่อสร้างคุณภาพสูงเป็นการพิเศษนี้ก็สนับสนุนข้อสันนิษฐานว่า พระเจ้าตากทรงกำลังมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างพระราชวังริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ในช่วงปลายรัชสมัยของพระองค์

ดังนั้น ช่วงปลายสมัยธนบุรี จึงปรากฏเป็นเมืองหลวงที่ขยายใหญ่อย่างมีสัดส่วนสมมาตรริมสองฝั่งแม่น้ำ เพื่อให้สอดคล้องกับป้อมปราการฝั่งตะวันตกที่มีคูเมืองมาแต่แรก มีการขุดคูเมืองรอบพื้นที่ทางตะวันออก โดยแนวคูทางทิศเหนือและทิศใต้ที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำเป็นเส้นกำหนดขอบเขตป้อมปราการทางเหนือและใต้ของธนบุรีนั่นเอง มีการสร้างกำแพงพร้อมประตูเมืองล้อมรอบเขตคูเมืองในพื้นที่ฝั่งตะวันออก สะท้อนตามแบบฝั่งตะวันตก ตัวเมืองขยายไปบนสองฝั่งโดยมีแกนหลักในแนวตั้งเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา แกนในแนวนอนพาดผ่านวัดบางหว้าใหญ่ที่อยู่ใจกลางธนบุรี (ภายหลังเป็นวัดระฆังโฆสิตาราม) ซึ่งเป็นที่ประทับของพระสังฆราชในสมัยธนบุรี ไปยังฝั่งตะวันออกผ่านพระตำหนักของพระราชโอรสองค์โตของพระเจ้าตากซึ่งเป็นที่อุปราช และพระราชวังแห่งใหม่ที่จะมีการก่อสร้างของพระองค์ กินเนื้อที่ราวๆ พระบรมมหาราชวังที่สร้างโดยรัชกาลที่ 1 หลังเปลี่ยนราชวงศ์ ด้วยการพัฒนาก่อสร้างขยายต่างๆ ดังกล่าว ธนบุรีจึงมีลักษณะโครงสร้างพื้นฐานของเมืองที่เป็นมณฑล (mandala city)

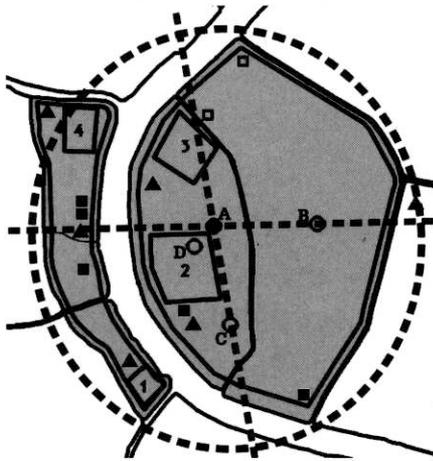
“มณฑล” ดั้งเดิมกรุงเทพฯ

(ดูแผนที่ 2)

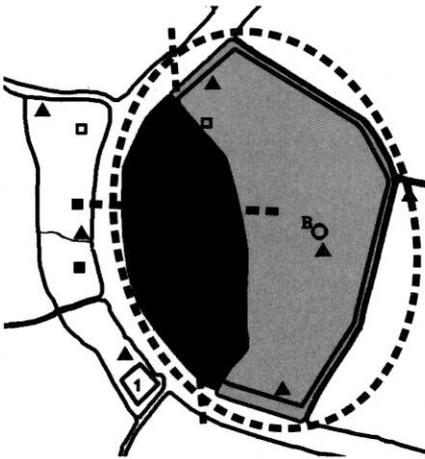
พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์มีกล่าวถึงการสถาปนากรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2325 ไว้ในบทกริ่นนำเพียงแห่งเดียว [Thipakorawong, 1978, Vol. 1 : 1-2] โดยกล่าวอย่างสั้นๆ ว่า ในช่วงสองสัปดาห์หลังจากเริ่มรัชสมัยของราชวงศ์จักรี ท่ามกลางวิกฤตทางการเมืองและเรื่องราวต่างๆ นานาที่รัชกาลที่ 1 ทรงต้องใส่พระทัย การตัดสินใจครั้งสำคัญ คือ การย้ายเมืองหลวงจากฝั่งตะวันตกไปยังฝั่งตะวันออก เหตุผลที่ระบุในพระราชพงศาวดารก็คือการ

แผนที่ 1 : “มณฑล” ของกรุงธนบุรี (ก่อน พ.ศ. 2325)

แผนที่ 2 : “มณฑล” ดั้งเดิมของกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2325-2328)

แผนที่ 3 : “มณฑล” ของกรุงเทพฯ ที่ถูกปรับเปลี่ยนเมื่อ พ.ศ. 2352

คำอธิบายสัญลักษณ์

- = เมือง
- (black) = เมืองชั้นใน
- = ขอบเขตของ “มณฑล” และ แนวแกน
- xxx = เขตป้องกันกรุงธนบุรีด้านทิศตะวันตก
- A = เสาหลักเมือง
- B = โบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้า
- C = ศาลอาร์ักษ์
- D = พระแก้วมรกต
- E = ทู่งพระเมรุ
- F = พระพุทธสิหิงค์
- 1 = พระราชวังกรุงธนบุรี
- 2 = พระบรมมหาราชวัง
- 3 = วังหน้า
- 4 = วังหลัง
- (small) = วังเจ้านายในสังกัดพระมหากษัตริย์
- (small) = วังเจ้านายในสังกัดวังหน้า
- ▲ = วัดหลวงที่สำคัญ

ทรุดกร่อนของฝั่งตะวันตกและสภาพคอดตีบ (constricted confines) ของพระราชวังธนบุรี เหตุผลอีกประการโดยนัยคือ ดูจะเป็นธรรมเนียมของไทยและอาณาจักรอื่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่จะต้องมีการย้ายเมืองหลวง หรืออย่างน้อยก็ย้ายพระราชวังเมื่อมีการเปลี่ยนราชวงศ์ อันเป็นการแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและทำให้อาณาจักรใหม่มีความบริสุทธิ์ทางจิตวิญญาณ ทว่าคำอธิบายที่เป็นไปได้มากที่สุดสำหรับการสร้างธนบุรีให้กลายเป็นกรุงเทพฯ อย่างรวดเร็วหลังจากการเปลี่ยนราชวงศ์นั้น อาจเป็นการดำเนินการให้บรรลุแผนพัฒนาเมือง (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) ที่ได้มีการกำหนดไว้ในราชวงศ์ก่อนและได้เวลาที่เหมาะสมที่จะดำเนินการในทันที

การเตรียมการย้ายเมืองหลวงไปยังฝั่งตะวันออกไว้ล่วงหน้านั้น อาจช่วยอธิบายได้ว่าทำไมการสำรวจจึงสำเร็จได้ภายในเวลาเพียงสองสัปดาห์หลังเปลี่ยนราชวงศ์ โดยมีการกำหนดขอบเขตของเมือง มีการย้ายชุมชนชาวจีนที่มีขนาดใหญ่พุดออกไปจากเขตที่ถูกกำหนดเป็นเมืองและให้ไปตั้งหลักแหล่งใหม่ที่สำเพ็ง และมีการทำพิธีลงเสาหลักเมือง⁶ การจัดการดังกล่าวส่งผลให้ให้มีการดำเนินการเตรียมการต่อเนื่องต่อไปสำหรับการก่อสร้างเมืองใหม่ เช่น การระดมแรงงานและการจัดหาวัสดุก่อสร้าง การระบายน้ำ แผ้วถาง ปรับถมพื้นที่ใจกลางที่เป็นที่ลุ่ม และการจัดเตรียมทำเลที่พักอาศัยสำหรับชนชั้นนำ

โดยที่ยังไม่มีหลักฐานอื่นใดแย้งไปอย่างอื่น พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ระบุโดยนัย (ซึ่งไม่ถึงกับไร้ข้อกังขา) ว่าทั้งหมดนี้กระทำไปอย่างทันทีทันใด เป็นไปตามครรลอง (spontaneously) กระทั่งเป็นไปตามพระราชกระแสรับสั่งของรัชกาลที่ 1 ซึ่งทรงเป็นที่รับรู้กันในทางตรงข้ามว่า ทรงมีพระอุปนิสัยที่สุขุมไตร่ตรอง รอบคอบ [Dhani, 1955 ; Wyatt, 1994]

ต่างจากธนบุรีที่ต้องอาศัยการตีความคาดเดาถึงลักษณะที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดมณฑลแต่กรุงเทพฯ นั้นไม่ต้องสงสัยเลยว่าได้รับการวางแผนมาตั้งแต่ต้น ให้เป็นการจำลองสรรวสวรรค์ของพระอินทร์ ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากการประกาศชื่ออย่างเป็นทางการว่า กรุงเทพมหานครบริตนโกลินทร์ (เมืองแห่งเทพ เมืองที่ยิ่งใหญ่ แก้วอันประเสริฐของพระอินทร์)⁷ รายละเอียดของสรรวสวรรค์ที่พรรณนาไว้ใน *ไตรภูมิพิภพ* ถูกใช้เป็นแนวทางสำหรับการก่อสร้างกรุงเทพฯ ด้วยเหตุนี้ ในปี พ.ศ. 2326 หลังขึ้นครองราชย์ไม่นาน รัชกาลที่ 1 ก็ทรงโปรดให้มีการชำระ *ไตรภูมิพิภพ* เสียใหม่ “พระองค์คงจะไม่มีพระราชประสงค์เพียงเพื่อรวบรวมคัมภีร์โบราณต่างๆ เท่านั้น ขณะที่ยังทรงแต่งตั้งเสนาบดีอำมาตย์ต่างๆ (และดำเนินงานอย่างอื่นเพื่อสถาปนาราชอาณาจักรใหม่) สถานะของพระสงฆ์ที่ได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่รวบรวม *ไตรภูมิพิภพ* นั้น บ่งบอกได้ว่าคัมภีร์ดังกล่าวมีคุณค่าในทางปฏิบัติ การชำระอยู่ในความดูแลของพระสังฆราชเนื่องจากพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้ดูแลเนื้อหา *ไตรภูมิพิภพ* จึงกลายเป็นคัมภีร์สำคัญที่ผู้มีการศึกษา (ชนชั้นสูง) ควรรู้” [Reynolds, 2006b : 170]⁸ มีหลักฐานจำนวนมากที่แสดงว่าการออกแบบเริ่มแรกของกรุงเทพฯ สอดคล้องอย่างใกล้ชิดกับแนวคิดมณฑลที่ได้จาก *ไตรภูมิพิภพ*

ส่วนที่คลาดเคลื่อนไปนั้นส่วนใหญ่ไม่ได้เกิดจากความจงใจ แต่เพราะความจำเป็นที่ต้องทำให้สอดคล้องกับลักษณะในทางกายภาพของพื้นที่จริง⁹

องค์ประกอบสำคัญต่างๆ ของเมืองใหม่นี้ ซึ่งมีจุดศูนย์กลางที่เสาหลักเมืองที่เพิ่งสร้าง (แผนที่ 2, item A) ถูกจัดสร้างในช่วง พ.ศ. 2325/6-2327/8 เมื่อเสร็จสิ้นก็มีการเฉลิมฉลองในปี พ.ศ. 2328 ซึ่งเป็นงานพระราชพิธีและงานรื่นเริงอย่างใหญ่โต โดยมีจุดสำคัญที่การประกาศชื่อทางการของกรุงเทพฯ

พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับโครงการใหญ่ๆ หลายโครงการ ที่เป็นจุดสำคัญของการก่อสร้างเมืองในช่วงสามปีนั้น [Thipakorawong, 1978, Vol. 1 : 58-60, 63-64, 69-70] ที่น่าสนใจเป็นพิเศษ คือ การขุดคูเมืองใหม่ที่เรียกกันทั่วไปว่าคลองบางลำพู คลองโอ่งอ่าง และการสร้างกำแพงเมืองใหม่ ขอบเขตใหม่นี้แผ่ขยายมากขึ้นกว่าสองเท่าของพื้นที่ฝั่งตะวันออกเดิม การขยายไปทางตะวันออกทำให้เกิดพื้นที่ใหม่ในมณฑลขึ้นมา โดยคั่นจากพื้นที่ฝั่งตะวันออกเดิมด้วยคูเมืองเดิม พื้นที่ฝั่งตะวันออกแห่งใหม่ที่ถูกกำหนดให้เป็นบริเวณที่พักอาศัยของขุนนางชั้นผู้น้อย เทวสถานโบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้า (แผนที่ 2, item B) ถูกสร้างขึ้นตามแนวแกนขวางของเมืองในปี พ.ศ. 2327 เป็นศูนย์กลางของท้องที่แห่งนี้ และวัดสุทัศน์ก็ถูกสร้างขึ้นภายหลังตรงบริเวณศูนย์กลางท้องที่ขุนนางนี้ ทำนองเดียวกันแกนตามยาวของเมืองก็ขยายจากศาลหลักเมืองลงไปทางใต้ผ่านกลุ่มศาลเทพารักษ์ (guardian spirit shrines) (แผนที่ 2, item C) บริเวณด้านหลังของพระบรมมหาราชวัง¹⁰

มณฑลของกรุงเทพฯ ในตอนแรกผนวกเอาป้อมปราการกรุงธนบุรีเข้าไว้ด้วย โดยปรากฏชัดในลักษณะสำคัญต่างๆ ประการแรก เสาหลักเมืองถูกสร้างตรงจุดกึ่งกลางระหว่างคูเมืองฝั่งตะวันตกและตะวันออกเป็นระยะทาง 1.2 กิโลเมตรเท่ากัน ประการที่ 2 พระราชวังของเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงในราชวงศ์จักรีที่มี 11 แห่งในระยะแรกนั้น กระจายอยู่ริมสองฝั่งแม่น้ำอย่างสม่ำเสมอ¹¹ วังหลวงและวังหน้าอยู่ริมฝั่งตะวันออก ส่วนวังหลังและวังเดิม (เคยเป็นที่ประทับของรัชกาลที่ 1 เป็นระยะเวลาสั้นๆ จากนั้นเป็นที่ประทับของเชื้อพระวงศ์อาวสุ และต่อมาก็เป็นที่ประทับของพระราชโอรสของรัชกาลที่ 1) อยู่ฝั่งตะวันตก วังที่ยังหลงเหลืออยู่เจ็ดแห่งนั้น อยู่ฝั่งตะวันตกสามแห่งและตะวันออกสี่แห่ง นอกจากนี้ วัดที่สำคัญฝั่งตะวันตกคือ วัดระฆังและวัดอรุณ ก็มีวัดมหาธาตุ และวัดพระเชตุพนอยู่ทางฝั่งตะวันออก¹²

ไม่เพียงแต่วังและวัดดั้งเดิมจะตั้งอยู่อย่างเป็นสมมาตรกันข้ามแม่น้ำแล้ว ยังขนานแกนตามขวางของเมือง สะท้อนการแบ่งเมืองเป็นซีกเหนือ-ใต้ตามการปกครองและพระราชอำนาจของกษัตริย์ (มหाराช) และอุปราช ซึ่งอุปราชมักถูกเรียกในภาษาอังกฤษว่า “กษัตริย์องค์ที่สอง” (second king) หรือ “องค์อธิปัตย์ที่สอง” (second sovereign)¹³ วังห้าแห่งอยู่ในซีกของวังหลวง ขณะที่อีกหกแห่งอยู่ในซีกวังหน้า การจัดวางตำแหน่งที่อยู่ของเสนาบดีชั้นสูงที่

รับใช้กษัตริย์หรืออุปราชก็สอดคล้องกับการแบ่งซีกดังกล่าว ขณะที่วังหลวงและวังเดิมเป็นฐานที่มั่นหลักของข้าราชการบริพารของกษัตริย์ วังหน้าและวังหลังก็เป็นฐานที่มั่นของข้าราชการบริพารของอุปราช การแบ่งเหนือ-ใต้เช่นนี้ปรากฏชัดขึ้นเรื่อยๆ ในช่วงปลายรัชกาลที่ 1 และรัชกาลต่อมา เมื่อจำนวนวังและคฤหาสน์เพิ่มมากขึ้นตามการขยายตัวของเชื้อพระวงศ์และขุนนาง

“มณฑล” ของกรุงเทพฯ ที่ถูกปรับเปลี่ยน

(ดูแผนที่ 3)

ขณะที่การกำเนิดเมืองใหม่ได้รับการเฉลิมฉลองอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2328 แต่ภายหลังก็มีการพัฒนาปรับปรุงไปอย่างค่อยเป็นค่อยไปอย่างแทบไม่เป็นที่สังเกต อันที่จริงเริ่มมีการคลาดเคลื่อนไปจากรูปแบบมณฑลดั้งเดิมตั้งแต่ปี พ.ศ. 2327/8 แล้ว เมื่อวัดพระศรีรัตนศาสดารามเสร็จสมบูรณ์ด้วยการประดิษฐานพระแก้วมรกต (แผนที่ 2, item D) [Thipak-orawong, 1978, Vol. 1 : 63-64 ; Reynolds, 1978] พระแก้วมรกตที่ประดิษฐานห่างจากศาลเจ้าพ่อหลักเมืองไปราวสองร้อยเมตร ได้เข้ามามีบทบาทแทนที่เสาหลักเมืองในฐานะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง¹⁴ การทำเช่นนี้อาจเรียกอย่างง่าย ๆ ได้ว่าเป็นความถือเคร่งในพุทธศาสนา (Buddhist fundamentalism) ของรัชกาลที่ 1 (และรัชกาลต่อมา) ซึ่งเป็นยุคศตวรรษที่กว้างๆ ที่ยังคงสืบเนื่องต่อมาในการสืบราชวงศ์จักรี

ในบางลักษณะ แนวโน้มทางพระปรีชาญาณ (intellectual orientation) ของรัชกาลที่ 1 ถือเป็นกรริเริ่มการปฏิรูปพุทธศาสนาเลยทีเดียว กล่าวคือ เป็นการกลับไปสู่หลักการดั้งเดิมของพุทธศาสนา และสลัดความเคยชินและธรรมเนียมปฏิบัติที่สั่งสมมานานนับศตวรรษ [Wyatt, 1994 : 172] แนวทางการปฏิรูปนี้เห็นได้ชัดจากการที่พระองค์ทรงดำเนินการชำระกวาดล้างวงการสงฆ์ที่กระด้างกระเดื่อง ในการสังคายนาเถรสมาคมครั้งใหญ่ (ครั้งที่เก้าตามการนับของไทยในประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนา) ที่มีกระแสรับสั่งให้จัดตำแหน่งวัดในกรุงเทพฯ หันไปทางตะวันออกตามธรรมเนียมพุทธ ทรงโปรดให้มีการชำระไตรภูมิภคเพื่อผนวกเนื้อหาพุทธเข้าไปด้วย และสั่งห้ามการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (ซึ่งโดยนัยรวมถึงเสาหลักเมืองด้วย) โดยถือว่าขัดต่อหลักพุทธศาสนา ด้วยการประดิษฐานพระแก้วมรกตในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ศูนย์กลางเมืองจึงขยับออกไปจากเสาหลักเมือง แม้จะไม่ไกลในแง่ระยะทาง แต่ห่างไกลในเชิงสัญลักษณ์

เมื่อเสาหลักเมืองลดความสำคัญลงโดยถูกแทนที่ด้วยวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แกนตามยาวของเมืองก็เคลื่อนไปทางตะวันตกในช่วงปลายรัชกาลที่ 1 เมื่อมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองปรากฏเพิ่มเติมจากพระแก้วมรกตอีกสองชิ้น คือ พระพุทธลีลึงค์ (แผนที่ 3, item F) ที่ประดิษฐานในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ของวังหน้าในปี พ.ศ. 2337/8 และทุ่งพระเมรุ (แผนที่ 3,

item E) หน้าวัดมหาธาตุ (อยู่ระหว่างพระบรมมหาราชวังและวังหน้า) ในปี พ.ศ. 2339/40¹⁵ พระแก้วมรกตและพระพุทธรูปที่ประดิษฐานยังพระบรมมหาราชวังและวังหน้าพร้อมกันทุ่งพระเมรุ ประกอบเป็นแกนตามยาวใหม่ที่แบ่งกรุงเทพฯ เลื่อนห่างจากแนวเดิมไปทางตะวันตกราว 180 เมตร¹⁶ ในทำนองเดียวกัน ช่วงปลายรัชกาลที่ 1 แกนตามขวางของเมืองก็ขยับไปทางเหนือราว 100 เมตรตามวังเก่าแห่งที่รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างขึ้นใหม่สำหรับพระราชโอรสบริเวณขอบทางใต้ของทุ่งพระเมรุ จุดตัดของแกนทั้งสองที่ทุ่งพระเมรุได้กลายเป็นเขตกันชนระหว่างพื้นที่ของกษัตริย์และอุปราช และถูกกำหนดเป็นมณฑลใหม่ขึ้นมาเป็นเมืองชั้นในของกรุงเทพฯ ที่เป็นเขตพระราชฐาน โดยล้อมรอบด้วยแม่น้ำและคูเมืองเก่า

ที่ช่วยทำให้มณฑลของกรุงเทพฯ เลื่อนหายไปก็คือ การบิดเบือนสมมาตรทางสถาปัตยกรรมด้วยการละทิ้งเขตป้อมปราการเก่าของธนบุรีไม่ให้เป็นส่วนหนึ่งของเมืองใหม่ เจตนาดั้งเดิม (หากมี) ที่จะสร้างกำแพงเมืองธนบุรีใหม่แทนกำแพงเก่าที่พังทลายและถูกรื้อออกไปนั้นไม่เคยมีการดำเนินการ นัยสำคัญทางการเมืองของพื้นที่ฝั่งตะวันตกค่อยๆ ถูกลบเลือนหายไปทีละน้อยๆ¹⁷ หลังจากการก่อสร้างวังหลังในปี พ.ศ. 2328 ก็ไม่มีการสร้างวังในฝั่งตะวันตกเพิ่มอีกในรัชกาลที่ 1 นอกจากนี้ ในปลายรัชกาลที่ 1 การสิ้นพระชนม์ของเชื้อพระวงศ์ระดับสูงหลายพระองค์ที่ประทับในฝั่งธนบุรี ทำให้เป็นโอกาสที่จะลดความสำคัญของวังเหล่านั้นลงที่สำคัญ คือ การยุบวังหลังในปี พ.ศ. 2349 เมื่อวังหลังสิ้นพระชนม์ และทรัพย์สินถูกแบ่งระหว่างโอรสสี่พระองค์ การละทิ้งฝั่งตะวันตกเท่ากับเป็นการตัดเงื่อนไขมณฑลดั้งเดิมของกรุงเทพฯ ให้สูญเสียความสมมาตรไป¹⁸ นั่นอาจมีส่วนทำให้แกนและจุดศูนย์กลางเคลื่อนเปลี่ยนที่ไป โดยละเลยตัวเมืองไปเพื่อให้ความสำคัญเฉพาะกับพื้นที่เมืองชั้นใน ที่เป็นมณฑลของรัตนโกสินทร์ (essential Ratanakosin mandala)

ลักษณะทวิภาพเหนือ-ใต้ของเมืองชั้นในที่มีศูนย์กลางที่ทุ่งพระเมรุยิ่งปรากฏชัดขึ้นเรื่อยๆ ตลอดช่วงรัชกาลที่ 1 โดยมีการสร้างวังแห่งใหม่และการปฏิสังขรณ์อารามหลวงขึ้นมาใหม่ วังลิปสี่แห่งถูกสร้างขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 2328 และสิ้นศตวรรษที่ 1 ทั้งหมดนี้อยู่ภายในเขตเมืองชั้นใน วังลิปแห่งจากทั้งหมดนั้นถูกสร้างขึ้นสำหรับพระราชโอรส (และพระราชนัดดาหนึ่งพระองค์) ทั้งหมดอยู่ภายในเขตวังหลวง ที่เหลือถูกสร้างขึ้นในเขตวังหน้าสำหรับพระราชโอรสสี่พระองค์ของอุปราช

สิ่งที่ยิ่งช่วยเน้นการแบ่งซีกเหนือ-ใต้ก็คือ การจับคู่ของวัดพระเชตุพนและวัดมหาธาตุ วัดพระเชตุพน (ชื่อเดิมคือ วัดโพธาราม) ที่เคียงข้างพระบรมมหาราชวังถูกปฏิสังขรณ์ขึ้นมาใหม่ในปลายรัชกาลที่ 1 โดยเป็นอารามหลวงประจำพระองค์ และเป็นທີ່ประดิษฐานพระพุทธรูปหลายร้อยองค์ที่อัญเชิญมาจากเมืองต่างๆ รวมถึงพระพุทธรูปศรีสรรเพชรที่เคยประดิษฐานอยู่ในวัดหลวงที่อยู่ชานเมือง ตอนนี้อยู่ในเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ [Thipakorawong, 1978 : 228-238]

วัดมหาธาตุ (ชื่อเดิมคือ วัดสลัก เปลี่ยนเป็น วัดนิพพานาราม และเปลี่ยนอีกครั้งเป็น วัดพระศรีสรรเพชญ์) ที่ติดกับวังหน้าและทุ่งพระเมรุ อยู่ในพระอุโบสถ์ของวังหน้า [Thipak-orawong, 1978 : 264-265] ดังเห็นได้จากการที่วังหน้าทรงเป็นผู้สร้างเจดีย์ทองในมณฑปเพื่อบรรจุพระอังคารของผู้เป็นต้นราชวงศ์จักรี และโบสถ์ที่มีลักษณะโดดเด่นอย่างที่พระองค์ทรงสร้างในวัดชนะสงคราม วัดที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นทางด้านเหนือของเมือง [Wat Mahathat, 1992 : 23-35] เหล่านี้คือตัวอย่างบางส่วนของภาวะคู่ขนานระหว่างวังหลวงและวังหน้า ที่แสดงออกมาในทางสิ่งก่อสร้าง

ดังนั้น มณฑลของกรุงเทพฯ จึงผ่านช่วงการสถาปนาสองช่วง แสดงพัฒนาการทางสถาปัตยกรรมช่วงแรกที่สะท้อนถึงภาวะทางการเมืองและสังคม เมื่อถึงปลายรัชกาลที่ 1 เจ้าโอรงมณฑลกรุงเทพฯ ที่ได้รับการปรับปรุงก็ปรากฏชัด การปรับเปลี่ยนของมณฑลโดยไม่รวมฝั่งตะวันตกเข้าไว้ด้วย ทำให้ขอบเขตของกรุงเทพฯ เบี่ยงเบนไปจากศูนย์กลางและแกนเมืองเดิม ยิ่งเป็นการเน้นว่าเมืองชั้นใน คือบริเวณเขตพระราชฐานภายในกำแพงเมือง ควบคู่กับเขตที่อาศัยของขุนนางในทางตะวันออก และเมืองชั้นในก็ถูกแบ่งเป็นฐานอำนาจออกเป็นซีกเหนือ/ใต้

ในรัชกาลต่อๆ มา ลักษณะดังกล่าวสูญหายไปเมื่อกรุงเทพฯ มีประชากรหนาแน่นขึ้น และหลากหลายขึ้น และคติไตรภูมิเสื่อมถอยลงไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม จนกระทั่งในช่วง ทศวรรษท้ายๆ ในรัชกาลที่ 5 มีการปรับปรุงก่อสร้างขนาดใหญ่ จนมณฑลได้เลือนหายไป

สรุป

“ภพอันศักดิ์สิทธิ์แห่งทวยเทพ... ไม่ใช่เป็นเพียงอุดมคติที่ชายและหญิงควรฝ่าฝืนถึงเท่านั้น หากแต่เป็นแบบฉบับของการดำรงอยู่ของมนุษย์ เป็นแบบแผนดั้งเดิมที่ชีวิตของเราบนโลกถูกจำลองขึ้นตาม จึงเชื่อกันว่าทุกสิ่งบนโลกล้วนเป็นการจำลองสิ่งที่อยู่บนสรวงสวรรค์”

[Eliade, 1954, as cited in Armstrong, 1993 : 5-6]

บทความนี้ได้เสนอว่า มณฑลทำหน้าที่เป็นรูปแบบการแสดงออกที่เชื่อมโยงจักรวาลวิทยาของ ไตรภูมิภิกขา กับการสร้างเมืองกรุงเทพฯ แต่สำหรับการตีความประวัติศาสตร์จักรวาลวิทยาแบบ ไตรภูมิภิกขา ในแง่มุมกว้างขวางกว่านี้นั้นขอปล่อยให้เป็นที่ของบุคคลอื่นไป กล่าวในเชิงสถาปัตยกรรมแล้ว การวางแผนและก่อสร้างกรุงเทพฯ นั้นผ่านช่วงเวลาสามช่วงด้วยกัน ช่วงแรกคือ การขยายของธนบุรีข้ามแม่น้ำในช่วงปลายรัชกาลพระเจ้าตาก และอีก

สองช่วงในช่วงต้นและช่วงปลายของรัชกาลที่ 1 การตีความกำเนิดกรุงเทพฯ ใหม่เน้นบอกรว่าพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 กล่าวถึงการสถาปนากรุงเทพฯ อย่างไม่ตรงนัก โดยไม่กล่าวถึงบทบาทสำคัญของมณฑลในฐานะต้นร่างทางสถาปัตยกรรม ด้วยเหตุนี้จึงมองข้ามช่วงการขยายขยายพัฒนาเขตเมืองช่วงแรก และรวมสองช่วงหลังเข้าเป็นช่วงเดียวในระหว่างการสถาปนาราชวงศ์จักรี ในบรรดาเหตุจูงใจดั้งเดิมหลายประการที่มักได้รับการระบุว่าเป็นปัจจัยในการวางแผนก่อสร้างกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงของราชอาณาจักร คือ เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะภูมิประเทศ เพื่อวัตถุประสงค์ในการป้องกันข้าศึก เพื่อให้สะท้อนลักษณะของอยุธยา หรือให้สอดคล้องกับแนวคิดมณฑลนั้น บทความนี้เสนอว่าประการหลังนี้มีความสำคัญที่สุด อย่างไรก็ตาม ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ไม่ควรถูกพิจารณาแยกขาดจากกัน ทั้งหมดล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องทั้งสิ้น ซึ่งอยู่ภายใต้สุนทรียะของแนวคิดมณฑลนั่นเอง

เชิงอรรถ

¹ คำถามต่างๆ ดังกล่าวท้าทายต่อคำถามว่าอย่างไรหลักฐานยืนยันว่า “ผังเมืองของกรุงรัตนโกสินทร์นั้นกระทำไปโดยไม่ได้คำนึงถึงรูปแบบที่ถูกต้องตามพื้นที่พิธีกรรมแบบอินเดีย (Indic ritual space) เพื่อให้การปกครองบ้านเมืองดำเนินไปได้ด้วยดี อย่างที่ Clifford Geertz ได้บัญญัติศัพท์ (ในกรณีบาหลิ) ที่รู้จักกันดีว่า ‘theater state’ ” [Peleggi, 2002 : 78]

² คู่มือเมืองธนบุรีรอบนอกนี้ส่วนหนึ่งถูกขุดขยายให้ลึกและกว้างขึ้นในทศวรรษ 2400 สำหรับวังันทอุทยานและคูเมืองส่วนอื่นก็ยังคงหลงเหลือร่องรอยให้สังเกตเห็นอยู่เมื่อกลางศตวรรษที่แล้ว [Survey Department, 1897] แต่ร่องรอยเหล่านั้นก็มีอันต้องสูญหายไปเมื่อมีการก่อสร้างถนนอิสรภาพขึ้นในเวลาต่อมา

³ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีถูกเขียนขึ้นโดยกระแสรบสั่งของพระเจ้าตากเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2322 มีการปรับแก้ในปี พ.ศ. 2338 โดยพันจันทนุมาศ อธิคุณในรัชสมัยรัชกาลที่ 1 จากบันทึกต่างๆ เกี่ยวกับสมัยธนบุรีที่เขียนขึ้นในสมัยกรุงเทพฯ ไตรภูมิภคถูกปรับปรุงใหม่หมดตั้งแต่แก่รูปแบบและการสะกด ขยายเรื่องราวเพิ่มเติมเนื้อหา ตลอดจนเปลี่ยนแปลงเนื้อหาเดิม โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อเทิดทูนราชวงศ์จักรีอย่างสูงสุด [Nithi, 2005: 290, 317-318]

⁴ กำแพงเมืองเก่าของธนบุรีที่ล้อมรอบอาณาเขตทั้งฝั่งตะวันตกและตะวันออกถูกรื้อ และอิฐถูกนำไปใช้สร้างกำแพงเมืองกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2326-7

⁵ ความเป็นไปได้ที่น่าเสนอโดย Wenk [1968 : 18] ที่เป็นไปได้พอๆ กันก็คือข้อถกเถียงที่ว่าพระยาธรรมาธิกรและพระยาวิชิตนาวิ ที่ถูกกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 [Thipakorawong, 1978, Vol. 1 : 1] ว่าเป็นผู้รับผิดชอบในการสำรวจและวางแผนการสร้างเมืองใหม่ ได้เริ่มดำเนินการไปตั้งแต่แผ่นดินก่อนแล้ว

⁶ เสากลางเมืองไม่เพียงแต่ทำหน้าที่ทางจิตวิญญาณ (*axis mundi*) เป็นศูนย์กลางระนาบเมืองสองมิติ (two-dimensional urban plane) เท่านั้น ยังเป็นแกนแนวตั้ง (*omphalos*) ในทางจักรวาลแบบไตรภูมิสามมิติของเมืองอีกด้วยด้วย ในทางอภิปรัชญา เสากลางเมืองยังลึกลงไปถึงนรกภูมิ โดยมีการบูชาผู้หญิงมีครรภ์ข้างใต้เสากลางเมือง เสาส่วนที่มองเห็นพุ่งผ่านโลกมนุษย์ ส่วนปลายข้างบนก็ทะลุหมอกควันรูปเทียนไปถึงสวรรค์ ด้วยพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณประกอบกับลักษณะคล้ายสิ่งของเสากลางเมือง จึงแย้งกับคติทางพุทธศาสนาที่กษัตริย์ในราชวงศ์จักรีทรงทำนุบำรุงอุปถัมภ์ ดังนั้นจึงไม่เป็นที่โปรดปราน [Terwiel, 1978]

⁷ เป็นชื่อย่อของกรุงเทพฯ (บวร ภายหลังเปลี่ยนเป็น อมร) ชื่อเต็มหาควได้ใน พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 [Thipakorawong, 1978, Vol. 1 : 85]

⁸ อิทธิพลสำคัญของไตรภูมิภคที่แทรกเป็นสายใยทางปัญญาและศีลธรรมของระบบสังคม การเมืองและศาสนาของไทยในช่วงทศวรรษแรกๆ ของกรุงเทพฯ นั้นได้รับการศึกษาวิเคราะห์โดยสายชล สัตยานุรักษ์ [Saichol, 2003]

⁹ เอกสารอื่น [Naengnoi, 1992 : 30-31] เสนอว่าเมืองกรุงเทพฯ ตั้งเดิมนั้นถูกออกแบบเพื่อวัตถุประสงค์ในการป้องกันข้าศึกเป็นหลัก โดยยึดหลักการจัดวางกำลังทหารตาม ตำราพิชัยสงคราม แต่เมื่อถึงปลายศตวรรษที่ 18 การเข้ามาของอาวุธปืนจากตะวันตกทำให้การป้องกันด้วยกำแพงและคูเมืองไม่ค่อยจำเป็นนัก [Charney, 2004 : 102, 257] ถึงกระนั้น ก็ยังทำหน้าที่เชิงพิธีกรรมในการปกป้องพลเมือง เหมือนกับการแขวนพระเครื่อง [Reynolds, 2006a : 151] ด้วยเหตุนี้ การป้องกันจึงมีทั้งส่วนที่เห็นเป็นประจักษ์ (empirical) กับความเชื่อ (cosmological) ซึ่งไม่ควรพิจารณาแยกขาดกันโดยสิ้นเชิง

¹⁰ ศาลเหล่านั้นถูกรื้อในรัชกาลที่ 5 พระทรงเมือง พระเสื่อเมือง พระกาฬชัยศรี เจ้าพ่อเจตคุปต์และเจ้าพ่อหอกลองถูกอัญเชิญให้ไปประดิษฐานยังศาลเจ้าพ่อหลักเมืองจนถึงทุกวันนี้ ในศาลขนาดเล็กเบื้องหน้าเสาหลักเมือง

¹¹ “วัง” ในที่นี้นิยามตามผู้ที่เป็นเจ้าของครอบครองมากกว่านิยามตามลักษณะสถาปัตยกรรม อันที่จริงวังที่ไม่ใคร่สำคัญหลายแห่งก็มีลักษณะแทบไม่แตกต่างไปจากคฤหาสน์ของขุนนาง “วัง” เป็นที่ประทับของกษัตริย์และพระราชโอรส (พระราชโอรสที่ประสูติกับพระมเหสี คือเจ้าฟ้า พระราชโอรสที่ประสูติกับหม่อม คือพระองค์เจ้า) ที่ประทับของพระราชนัดดาของกษัตริย์หรือหม่อมเจ้าจึงไม่เรียกว่าวัง แต่ในหลายกรณีที่ประทับนั้นเคยเป็นวังของพระบิดามาก่อน จึงมักเรียกสืบต่อไปว่าวัง เพื่อเป็นการให้เกียรติ

¹² การห้ามการฉาบปูนกึ่งภายในเขตมณฑลนอกจากเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงที่อุปมาเป็นตั้งเทพแล้ว ยังห้ามในพื้นที่ฝั่งตะวันตกของตัวเมืองกรุงเทพฯ เดิมด้วย ตัวอย่างเช่น วัดอรุณที่เป็นที่นิยมในการประกอบพิธีฉาบปูนก็มีเมรุตั้งอยู่นอกเขตธนบุรี นอกคูเมืองฝั่งตะวันตก [Department of Fine Arts, 1983 : แผนที่แทรก]

¹³ การแบ่งทางกายภาพระหว่างวังหลวงและวังหน้า สะท้อนภาวะตึงเครียดทางการเมืองระหว่างกษัตริย์และอุปราช (ซึ่งมักถูกเรียกว่า กษัตริย์องค์ที่สอง) พร้อมด้วยข้าราชการบริพารของแต่ละฝ่าย ลักษณะของกรุงเทพฯ ยุคดั้งเดิมที่ถูกละเอียดไปนี้สัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับรูปแบบที่เรียกว่า *entourage model* ของการจัดองค์กรทางสังคมของไทยที่บุกเบิกศึกษาโดย Hanks [1975] และ Akin [1975]

¹⁴ ด้วยการสักการะพระแก้วมรกต กษัตริย์ทรงได้รับพระราชอำนาจที่ทรงสิทธิ์และทรงธรรม ทำให้พระองค์สามารถใช้พระราชอำนาจ สร้างระบบและอำนาจ ความคุ้มครองและความผาสุกของราชอาณาจักรได้ [Reynolds, 1978 : 183]

¹⁵ ทุงพระเมรุถูกประดิษฐานครั้งแรกในปีพ.ศ. 2340 ด้วยพระราชพิธีฉาบปูนกิจพระสังฆารของพระราชบิดาผู้เป็นต้นราชวงศ์จักรี (สิ้นพระชนม์ที่พิษณุโลก รวยสี่สิบปีก่อนหน้า) และพระราชอนุชา (อุปราช) ของรัชกาลที่ 1 พระอัครราชกุมารีของพระราชนุชาถูกแบ่งไปบรรจุไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามและวัดมหาธาตุอันเป็นวัดประจำพระองค์ของพระราชอนุชา ในช่วงปีต่อมาของรัชกาลที่ 1 มีพิธีฉาบปูนกิจเชื้อพระวงศ์ในราชวงศ์จักรีอีกหกพระองค์ เกิดเป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาจนถึงปัจจุบัน

¹⁶ ขอบเขตของกรุงเทพฯ ขยับขยายจากลักษณะของมณฑลในช่วงรัชกาลที่ 1 ด้วยการถือเคล็ดก่อสร้างประตูยอดแหลมและป้อมอย่างละ 16 แห่งตามแนวกำแพงเมือง (กล่าวกันว่ามีย้อมเพียง 14 แห่งเท่านั้น แต่นั้นไม่ได้นับเอาป้อมอีกสองแห่งตรงมุมกำแพงด้านแม่น้ำของพระบรมมหาราชวังเข้าไปด้วย ซึ่งเท่ากับของวังหน้าที่ระบุน่ามี 14)

¹⁷ จุดอ่อนทางการทหารของเมืองออกดอกอย่างพิษณุโลก หัวเมืองสำคัญทางทิศเหนือ ต่อการรุกรานของพม่าในช่วงทศวรรษ 2300-10 ถูกใช้เป็นเหตุผลในการละทิ้งท้องที่ฝั่งตะวันตกของกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ 1 [Wenk, 1968 : 17]

¹⁸ มณฑลกรุงเทพฯ ที่แหงนขึ้นไปมีความคล้ายคลึงกับอยุธยาที่อยู่ในคังน้ำจืดบรรจบระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา-ลพบุรี ดังนั้นจึงมักกล่าวกันในภายหลังว่ากรุงเทพฯ ถูกสร้างเลียนแบบขึ้นมาจากอยุธยา [e.g., Wenk, 1968 : 19 ; Terwiel, 2005 : 65] แม้ว่าจะมีความคล้ายคลึงทางกายภาพระหว่างราชธานีทั้งสอง แต่ความแตกต่างอย่างการจัดวางวังหน้าและวังหลัง ตำแหน่งทุงพระเมรุ ตลอดจนอารามหลวงต่างๆ การแบ่งเขตที่ประทับและที่อาศัยของขุนนาง และการขุดคลองสายหลัก(นอกจากประเด็นเรื่องขนาดและทิศทางแล้ว) ก็ไม่สอดคล้องกับมุมมองดังกล่าว

บรรณานุกรม

- Akin Rabibhadana. **AClientship and Class Structure in the Early Bangkok Period**, @ in Skinner, G. William, and Kirsch, A. Thomas, eds., **Change and Persistence in Thai Society**. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1975, pp. 93-124.
- Amphan Kitngam. **ANAew kamphaeng moeang kao samai krung thonburi @** (The Path of the Old City Wall During the Thonburi Period), **Silpakon**, Vol. 37, No. 6, 1994, pp. 44-62.
- Armstrong, Karen. **A History of God**. New York : Alfred A. Knopf, 1993.
- Chanthanumat, Phan. **Phra racha phongsawadan chabap phan chanthanumat (choem)** (The Royal Chronicle [of Thonburi] : Phan Chanthanumat Edition), in Prince Damrong Rachanuphap, ed., *Prachum phongsawadan phak thi 65* [Collected Royal Chronicles, Part 65]. Bangkok : Khurusapha reprint edition, 1969, Vol. 38, 1969, pp. 1-305, and Vol. 39, 1969, pp. 1-296.
- Charney, Michael W.. **Southeast Asian Warfare, 1300-1900**. Leiden : Brill, 2004.
- Cosgrove, Denis. **Social Formation and Symbolic Landscape**. Totowa, NJ : Barnes and Noble, 1984.
- Cushman, J.W.. "Siamese State Trade and the Chinese Go-between, 1767-1855," **Journal of Southeast Asian Studies**, Vol. 12, no. 1, 1981, pp. 46-61.
- Department of Fine Arts. **Prawat wat arun rachaworaram** (History of Wat Arun Rachaworaram). Bangkok, 1983.
- Dhani Nivat, Prince. A The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty, @ **Journal of the Siam Society**, Vol. 43, Part 1, 1955, pp. 21-47.
- Dutt, B.B.. **Town Planning in Ancient India**. Calcutta and Simla : Thacker, Spink and Co, 1925.
- Eck, Diana L.. **AThe City as a Sacred Center**. @ in Smith, B.L., and Reynolds, H. B., eds., **The City as Sacred Center : Essays on Six Asian Contexts**. Leiden : E.J. Brill, 1987, pp. 1-11.
- Eliade, Mircea. **The Myth of the Eternal Return : or, Cosmos and History**. Princeton : Princeton University Press, 1954.
- Hanks, Lucian M.. **AThe Thai Social Order as Entourage and Circle**, @ in Skinner, G. William, and Kirsch, A. Thomas, eds., **Change and Persistence in Thai Society**. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1975, pp. 197-218.
- Ivarsson, Soren. A The Study of *Traiphum Phra Ruang* : Some Considerations, @ in Manas Chitakasem, ed., **Thai Literary Traditions**. Bangkok : Chulalongkorn University Press, 1995, pp. 56-86.
- Lithai, King [edited and translated by Frank E. and Mani B. Reynolds]. **Three Worlds According to King Ruang : A Thai Buddhist Cosmology**. Berkeley : University of California Press, 1982.
- Lithai, King [translated by Kullasap Gesmankit, et. al.]. **Traibhumikatha : The Story of the Three Planes of Existence**. Bangkok : Amarin Printing Group (for the ASEAN Committee on Culture and Information), 1985.
- Naengnoi Suksri, et al.. **Ong prakob thang kai phap krung ratanakosin** (Physical Aspects of the City of Ratanakosin). Bangkok : Chulalongkorn University Press, 1992.
- Nidhi Eoseewong [translated by Chris Baker and Ben Anderson, et al.]. **Pen & Sail : Literature and History in Early Bangkok**. Chiangmai : Silkworm Books, 2005.
- Peleggi, Maurizio. **Lords of Things : The Fashioning of the Siamese Monarchy=s Modern Image**. Honolulu : University of Hawaii Press, 2002.

- Reynolds, Craig J.. "Religious Historical Writing in Early Bangkok," @ in **idem., Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Pasts**. Seattle : University of Washington Press, 2006a, pp. 143-160.
- Reynolds, Craig J.. "Buddhist Cosmography in Thai Intellectual History," @ in **idem., Seditious Histories : Contesting Thai and Southeast Asian Pasts**. Seattle : University of Washington Press, 2006b, pp. 161-184.
- Reynolds, Frank E.. "Sacral Kingship and National Development : The Case of Thailand," in Bardwell L. Smith, ed., **Religion and Legitimation of Power in Thailand, Laos and Burma**. Chambersburg, PA. : Anima Books, 1978, pp. 100-110.
- Reynolds, Frank E. and Mani B.. ATranslators-Introduction, @ in Lithai, King [edited and translated by Frank E. and Mani B. Reynolds], **Three Worlds According to King Ruang : A Thai Buddhist Cosmology**. Berkeley : University of California Press, 1982, pp. 5-44.
- Saichol Satayanurak. **Phuthasasana kap naew kwamkhit thang kanmoeang nai rachasamai phrabat somdet phra phutha-yotfachulalok (pho. so. 2325-2352)** [Buddhism and Political Thought in the Reign of King Rama I (A.D. 1782-1809)]. Bangkok : Matchon, 2003.
- Sarasin Viraphol. **Tribute and Profit : Sino-MA., Council of East Asian Studies, Harvard University, 1977.**
- Sunait Chutintaranond, A>Mandala-, >Segmentary State- and Politics of Centralization in Medieval Ayudhya, @ **Journal of the Siam Society**, Vol. 78, Part 1, 1990, pp. 89-100.
- Surin Mukhsi. Akrung thonburi nai phaenthi phama @ (Thonburi in a Burmese Map), **Silpa Wathanatham**, Vol. 30, no. 9, 2000, pp. 64-69.
- Survey Department. APlan of Bangkok @ (Scale 1/11,880), @ in Royal Thai Survey Department (1984), **Maps of Bangkok : A.D. 1888-1931**. Bangkok, 1897.
- Tambiah, Stanley J.. "The Galactic Polity : The Structure of Traditional Kingdoms in Southeast Asia, @ **Annals of the New York Academy of Sciences**, Vol. 293, 1977, pp. 69-97.
- Terwiel, Barend J.. "The Origins and Meaning of the Thai >City Pillar-," **Journal of the Siam Society**, Vol. 66, Part 2, 1978, pp. 159-171.
- Terwiel, Barend J.. **Thailand=s Political History : From the Fall of Ayutthaya to Recent Times**. Bangkok : River Books, 2005.
- Thipakorawong, Chaophraya [translated by Thadeus and Chadin Flood]. **The Dynastic Chronicles [of the] Bangkok Era : The First Reign, Chaophraya Thipakorawong Edition**. 2 vols. Tokyo : The Centre for East Asian Cultural Studies, 1978.
- Wat Mahathat. **Prawat Wat Mahathat** (History of Wat Mahathat). Bangkok : Maha Chula longkorn University, 1992.
- Wenk, Klaus. **The Restoration of Thailand Under Rama I, 1782-1809**. Tucson, AZ. : University of Arizona Press, 1968.
- Wyatt, David K.. AThe >Subtle Revolution- of King Rama I of Siam, @ in **idem., Studies in Thai History**. Chiangmai : Silkworm Books, 1994. pp. 131-173.

On The Origins of The Bangkok Mandala

Edward Van Roy, Ph. D.

Visiting Fellow, Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University

Abstract

This paper proposes that the mandala, a rigorously geometric diagram of the Brahman-Buddhist cosmos closely associated with the classic Thai metaphysical treatise known as the Traiphumikatha (Discourse on the Three Worlds), served as the architectonic template for the planning and construction of Bangkok. It contends that the mandala motif was initially applied upon the expansion of Thonburi to the east bank of the Chaophraya River during the reign of King Taksin. It was then recentered with the city's further east-bank expansion at the start of the first Chakri reign. And as that reign proceeded, its parameters were revised to exclude the former east-bank citadel and more precisely demarcate the walled city's main precincts. Seen in terms of the mandala's aesthetic principles, Bangkok's premodern cityscape was not laid out simply for topographical convenience, or for defensive purposes, or as an evocation of former Thai capitals. Rather, it sought to replicate the physical structure and social and political organization of the celestial city of the Traiphumikatha as represented in the mandala.

Keywords : Mandala, Bangkok, Thonburi, Traiphumikatha, architectonics, Urban structure, urban planning